

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНЕ ВИДАННЯ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

Виходить з 1990 року

№ 16 / 2023

Черкаси
ВЕРТИКАЛЬ
2023

Дмитро КУШТАН

ПРО «ЗАМКОВУ ГОРУ» ТА ЧЕРКАСЬКІ ЗАМКИ КІНЦЯ XIV – XVIII СТОЛІТЬ

Черкаси з часу свого заснування у другій половині XIV ст. функціонували, як прикордонний форпост, згодом – як військово-адміністративний центр однойменного староства Великого князівства Литовського (ВКЛ) або Королівства Польського (у XVII ст. – Черкаського полку Війська Запорозького). Ці обставини зумовили наявність укріпленої частини міста (замку), де знаходилися резиденція місцевого намісника (воєводи, старости, губернатора чи полковника), військової залози, арсеналу, продовольчих складів тощо.

Навколо укріплення з часом розрісся посад, який спочатку був населений містянами, що перебували на службі з обслуговування й оборони замку. З кінця XVI ст. військові функції поступово перейшли до городового козацтва, містяни ж займалися ремеслами, торгівлею, ухощництвом (мисливством, рибальством, бортництвом), а також сільським господарством. Але все одно життя міста, принаймні до кінця XVIII ст., оберталось навколо його цитаделі.

Гострі дискусії точилися і точаться досі з приводу локалізації Черкаського замку. Де тільки його не розташовували. Окрім мису, де зараз знаходиться Пагорб Слави, для якого дійсно, за переказами, використовувався мікротопонім «Замкова гора» або «Замчище»¹, на місці колишнього замку претендували й інші дніпровські пагорби: під приміщенням сучасної обласної наукової бібліотеки імені Тараса Шевченка² на місці сучасного скверу Богдана Хмельницького³, на Дзельногорі⁵. Насправді, місцезнаходження замчищ підпорядковувалося законам стародавньої фортифікації: вони мали знаходитися на зручних для оборони мисах, обмежених ярами. В середмісті Черкас, завдяки природній топографії, маємо

значну кількість таких місць, але на роль давніх укріплень можуть претендувати виключно ті, де присутні сліди штучних фортифікаційних елементів (ровів, валів, ескарпів).

Для вирішення питань щодо Черкаського замку, необхідно здійснити комплексний аналіз джерел, які включають археологічні матеріали, історичні документи та дані історичної топографії. Археологічні дослідження на території середмістя тривають із середини ХХ ст. й по сей день, завдяки їм сформована доволі солідна наукова база.

Описи замку в Черкасах містяться в історичних документах – ревізіях (люстраціях) староства за 1552, 1570, 1622, 1631–33, 1765 та 1789 рр. На превеликий жаль, нам досі не відомі старовинні креслення або гравюри, які б зображували Черкаський замок. Це лише частково можуть компенсувати найдавніші плани міста 1797, 1800, 1810 та інших років

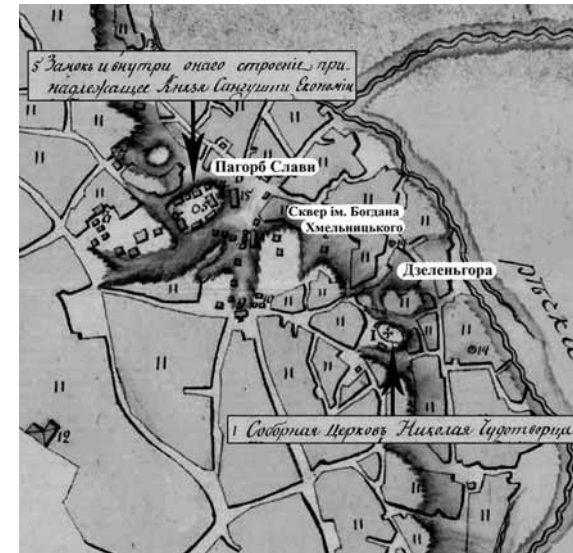

Рис. 1. Фрагмент плану міста Черкаси кін. XVIII – поч. XIX ст. з локалізацією «литовського» (Дзельногора) та «польського» (Пагорб Слави) замків

(рис. 1)⁵. На них маємо обриси берегової тераси, порізаної природними ярами та балками, а також, що особливо цікаво, сліди антропогенного втручання в рельєф – штучні рови та вал. Так явно рукотворний прямий рів відділяє мис-замчище на північній стороні великого яру (зараз він

частково засипаний, а його залишки – по провулку Робітничому) – це Троїцьке городище (сучасний Пагорб Слави). На північний захід від нього помітні ще штучні об'єкти: невеличке кругле укріплення (городище Грецька гора) та дугоподібний земляний вал між ним та городищем (цей вал досі ледь помітний – проходить по приватному сектору в районі провулку Старого та узвозу Остріжного).

Інше місце зі слідами фортифікації на старих планах Черкас знаходиться також у середмісті за 400 м на південний схід від Троїцького городища. Це оточений дугоподібним ровом край мису на місці, де берегова лінія робить різкий вигин на південь. Зберігся історичний топонім цього пагорба – Дзеленьгора. Рів позначений на планах, співпадає із сучасним узвозом Старособорним. Залишки ще одного давнього рову простежуються за кількадесят метрів по нинішньому узвозу Мисливському та початку вулиці Байди Вишневецького. Таким чином, плани міста кінця XVIII – початку XIX ст. зберегли зображення принаймні двох вузлів давньої фортифікації: Троїцьке городище у комплексі з укріпленням на Грецькій горі та валом, а також Дзеленьгора із двома лініями оборони⁶.

Де знаходиться Замкова гора? Те, що останній Черкаський замок знаходився саме на місці нинішнього Пагорба Слави (Троїцькому городищу), свідчать згадки місцевих старожилів, а також істориків середини XIX – початку XX ст. Так Іван Фундуклей, коли писав про місцезнаходження в Черкасах римо-католицької каплички, зазначав, що розташована вона «...на месті, где стоял старый замок»⁷ (згодом на її місці постала Свято-Троїцька церква, яка проіснувала до 1950-х рр.).

Інформація про розташування Черкаського замку також є в праці Лаврентія Похилевича: «От старинного замка не осталось теперь и следов. Жители указывают только ту гору, на которой он стоял. Она находится за городскою думою, где

недавно стояла деревянная латинская каплица»⁸. Окрім каплиці, маємо ще один орієнтир – будівля міської думи («городового магістрату»), яка на планах міста початку XIX ст. позначена на місці сучасної пожежної частини (верх узвозу Пожежного) біля Пагорба Слави.

У документі за 1926 р. місцевий уповноважений Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН Олександр Олександрів зазначав стосовно Троїцького городища (нинішнього Пагорба Слави): «Ще в половині перейшлого віку, як це видно з архівних матерьялів, це місце було відомо серед населення Черкас під назвою “Замковище”». Сам документ стосувався необхідності впровадження заборони на здійснення нових поховань на цвинтарі Троїцької церкви, які руйнують культурний шар бувшого Черкаського замку⁹.

Зрештою, саме мис під сучасним Пагорбом Слави на планах міста кінця XVIII – початку XIX ст. позначений, як «Замок и внутри оногo строения, принадлежащие князя Сангушки (останній черкаський староста за часів Речі Посполитої – авт.) економии»¹⁰ (рис. 1). Замчище мало правильну (рукотворну) форму – у вигляді прямокутника або трапеції, його схили були ескарпованими (штучно зрізаними під великим кутом). Залишки рову та ескарпування добре простежувалися до середини XX ст. (рис. 2). Тобто, не викликає жодних сумнівів, що Черкаський замок (принаймні останній, польського часу) знаходився саме на цьому місці.

Цікавий опис пагорба під Свято-Троїцькою церквою (бувшого замчища) залишив уродженець Черкас, письменник Олександр Гервасійович Лебеденко в повісті «Перша міністерська» (1934): «Борти в церковного пагорба рівні, наче хтось ножем зрізав курган із трьох боків і зміцнив дерном круті, нарочиті урвища. Внизу – кільцем – терен, реп'яхи. Це щоб нікому не кортіло лазити церковними урвищами. (...) Є переказ, що була тут раніше козацька фортеця. І справді, якщо уявити собі замість дороги, що веде з міста, підйомний міст, то мис стане пагорбом-одинаком, і в уяві на місці зеленої

огорожі легко підніметься над ровом зроблений з колод частокіл старовинної фортеці»¹¹.

У 1953 р. на Троїцькому городищі працювала археологічна експедиція «Замкова гора», яку очолював краєзнавець Михайло Федорович Пономаренко. Він же знову повернувся до досліджень Замкової гори у середині 1970-х рр., коли

Рис. 2. Ескартовані схили бувшого «польського» замку на Троїцькому городищі до спорудження меморіального комплексу Пагорб Слави. Світлинні 1950–1970-х рр.

розпочалося спорудження меморіального комплексу Пагорб Слави. Будівництво на місці колишнього Черкаського замку проводилося практично без залучення археологів. Із сумом і жалем М. Пономаренко зазначив: «У 70-х роках під час реконструкції Пагорбу Слави, знищено рештки культурного шару городища на його закраїнах. Саму гору так сплановано і стільки насипано привізної землі, що про неї можна сказати: «Поминайте, як звали!» Під час реконструкції Пагорба Слави я майже щодня приїздив із Золотоноші до Черкас і обстежував траншеї на горі! Наслідки виявилися невітніші! Увесь центр гори було захаращено руїнами церкви, а навколо неї не виявлено жодного острівця культурного шару. Цвинтар із боку Дніпра знищено бульдозером і кістяки небіжчиків валялися під потоптом сотень ніг робітників та гаволовів. Так черкасиці вшанували своїх предків»¹². На переконання М. Пономаренка, мис під сучасним Пагорбом Слави був місцем розташування первинного Черкаського замку та історичним ядром міста. Насправді, як показали здобуті краєзнавцем археологічні матеріали, а також новітні дослідження, тут знаходився найпізніший («польський») замок XVII–XVIII ст.

Після спотворення реальної Замкової гори внаслідок спорудження меморіального комплексу довгий час черкаським замчищем вважався сусідній мис, де зараз розташований сквер Богдана Хмельницького (колишній Ленінського комсомолу, або урочище Парк). З одного боку це мало відволікти громадськість від факту руйнування безцінної для історії міста пам'ятки археології та історії, з іншого боку – задовольнило власну концепцію іншого черкаського краєзнавця, архітектора Сергія Кузьмовича Реця, за якою замок мав знаходитися саме на цьому місці.

Для даного мису С. Рець використав мікротопонім «Дніпрова гора», який нібито згадується в «Описі Черкаського замку» 1552 р. Насправді ця назва не є історичною – автор документу не вказував назву гори, а мав на увазі гору на березі Дніпра (так само, на «горі Дніпровій», розташований і Ка-

нівський замок¹³). Щоб закріпити саме свій варіант локалізації Замкової гори, за проектом С. Реця у 1979 р. (на честь 325-ї річниці «возз'єднання» України з Росією) тут був встановлений пам'ятний знак про перебування в Черкаському замку Богдана Хмельницького: *«На цьому місці стояв замок, з якого Богдан Хмельницький 8 червня 1648 року надіслав у Москву листа з проханням про возз'єднання України з Росією»* (рис. 3).

Таким чином, маркувавши місце, десятиліттями міст'ян переконували, що Замкова гора знаходилася саме тут. Окрім того, 1990 р. до переліку пам'яток археології, що охороняються державою, за ініціативи того ж таки С. Реця, додалося городище «Замкова гора» (рішення Черкаського облвиконкому № 116 від 26.06.1990 р.). Ця пам'ятка, за паспортом, займала не лише територію нинішнього скверу Богдана Хмельницького, але й прилеглі миси включно із Дзеленьгорою: від узвозу Замкового до узвозу Мисливського.

Рис. 3. Пам'ятний знак в Сквері ім. Богдана Хмельницького, встановлений на честь 325-ї річниці «возз'єднання» України з Росією, який вказував на «розташування» тут Черкаського замку. Проект архітектора С. Реця, 1979 р.

Втім, концепція С. Реця виявилася далекою від реальності. Фактично, окреслені ним межі «Замкової гори» включали реальне замчище (Дзеленьгору) та посад кінця XIV – початку XVII ст.¹⁴. На відміну від мису під сквером Богдана Хмельницького, Дзеленьгора – дійсне замчище із належною топографією, залишками оборонних споруд та археологічними знахідками відповідного періоду. Це мис найбільш висунутий у бік заплави Дніпра, обмежений з боків глибокими ярами, якими зараз проходять вулиця Розкопна та низ узвозу Старособорного. Досі добре простежуються рів «старого» литовського (часів ВКЛ) замку – узвіз Старособорний, а також залишки рову «нового» замку (після перебудови 1549 р.) – узвіз Мисливський. Особливо чітко оборонні споруди замчища на Дзеленьгорі видно на планах міста кінця XVIII – початку XIX ст. На них первинне замчище мало округлу форму і являло собою окраєць мису, обмежений з напільного боку сухим ровом (рис. 1). Городище на Дзеленьгорі виявив М. Пономаренко у 1957 р.

Останні кількості років, як і зараз, гора повністю зайнята приватними домоволодіннями, хоча у 1980-х рр. були ідеї перетворити її на оглядовий майданчик. Частина її з боку вулиці Розкопної зрита внаслідок добування глини. Масштабних археологічних досліджень на цій пам'ятці донедавна не проводилося, тим не менше, в результаті розвідок, шурфування та невеликих розкопок вдалося виявити знахідки різних часів (доби бронзи, зарубинецької та черняхівської культур, ранніх слов'ян), у тому числі матеріали рубежу XIV–XV ст.¹⁵. У той самий час на території скверу Богдана Хмельницького жодних оборонних споруд не виявлено (ні на старих картах, ні в реальності). Археологічні знахідки вказують на існування тут поселення зарубинецької культури (за М. Пономаренком – городища). Виявлена також кераміка XVI–XVIII ст., яка свідчить про те, що ця територія відносилася до посаду замку (Верхнього міста) доби пізнього середньовіччя – ранньомодерного часу¹⁶.

Те, що литовський замок знаходився саме на Дзеленьгорі, а не на місці Пагорба Слави або скверу Богдана Хмельницького, свідчить концентрація археологічних матеріалів, виявлених за останні роки Черкаською експедицією Інституту археології НАН України (керівник – Д. Куштан). Значна частина знахідок пов'язана з першими століттями історії міста (кінець XIV–XVI ст.). Ці матеріали виявлені, як на самій Дзеленьгорі, так і на території, що безпосередньо до неї прилягає: по вул. Байди Вишневецького, 2, узвозу Старособорному 3, 11 та 31/2, вулиці Верхній Горувій 13, вулиці Смілянській 2, вулиці Гагаріна 60 та ін.¹⁷

Нарешті, останній вагомий аргумент щодо локалізації фортеці литовської доби на Дзеленьгорі – це розташування саме тут церкви святого Миколая, яка, як замкова, згадується в «Описі Черкаського замку» 1552 р.¹⁸ На планах міста кінця XVIII – початку XIX ст. соборна церква Миколая Чудотворця позначена поруч із ровом «старого» замку (узвіз Старособорний) на місці суч. Будинку природи (рис. 1). Дзеленьгору та Миколаївську церкву бачимо на панорамі Черкас з боку Дніпра польського художника Казимира Костянтина Пжишиховського (1861 р.) (рис. 4). Відомо, що ця культова споруда («дерев'янная очень давняя») була збудована у 1717 р. на місці старої¹⁹. Невдовзі потому, як храм зафіксував на своєму малюнку К. Пжишиховський, його перенесли на нове місце – на Соборно-Миколаївську площу (сучасна площа Соборна) і збудували вже з каменю та цегли. Від дзвіниці старої Миколаївської церкви, ймовірно, походить і назва мікротопоніму – «Дзеленьгора».

Замок на Дзеленьгорі припинив своє існування у 1637 р. після спалення міста польськими військами в ході придушення козацького повстання, очолюваного Павлом Бутом (Павлюком). Про цю подію згадують очевидці: військовий інженер Гійом Левассер де Боплан²⁰ та військовий капелан Шимон Окольський²¹. Саме після цього Черкаський замок «перемістився» на нове місце – мис, котрий зараз зайнятий Пагорбом Слави.

Рис. 4. Панорама міста Черкаси з боку Дніпра на гравюрі К.-К. Пжишиховського, 1861 р.

На мису ж під сучасним сквером Богдана Хмельницького ніколи замку не було, отже використання щодо нього мікротопоніму «Замкова гора» є помилковим. Натомість він коректний для інших двох черкаських пагорбів: сучасного Пагорба Слави та Дзеленьгори (в усякому разі, щодо першого він дійсно засовувався за спогадами старожилів). Пам'ятний знак у сквері, який свідчить про перебування в Черкаському замку у 1648 р. Богдана Хмельницького, не має ніякого відношення до цієї території – якщо дотримуватися історичної справедливості, то він мав би стояти на місці польського замку, тобто на Пагорбі Слави (після початку російсько-української війни напис на пам'ятнику був ліквідований, щоб припинити поширення фейків про «возз'єднання» та локалізацію тут замку).

В «Описі Черкаського замку» 1552 р. згадується ще одне укріплення – «замок Ошпана». Про нього і його стосунок до інших черкаських замків ми поговоримо трохи згодом.

Як виглядав Черкаський замок? Щоб відповісти на це питання необхідно провести аналіз усіх наявних джерел: археологічних, документальних, іконографічних та картографічних. Археологічних даних маємо обмаль: на території одного з замчищ (Троїцьке городище/Пагорб Слави) дослідження майже не проводились, а зараз його територія взагалі не доступна для розкопок, на другому – Дзеленьгорі – хоч і проводилися, але поки що не виявлено залишків фортифікації. Зовнішні ознаки оборонних споруд практично не збереглися до нашого часу, бо були збудовані з нетривких матеріалів: дерева та землі. Значно більше інформації про черкаські замки маємо із документальних джерел, але вони неповні й стосуються періоду не раніше кінця XV ст. Малюнків і креслень фортифікаційних споруд давніх Черкас практично не відомо (виключенням є, хіба що, зображення на планах міста кінця XVIII – початку XIX ст.).

Про ранній Черкаський замок кінця XIV – першої половини XVI ст., окрім того, що знаходився він на Дзеленьгорі, ми не знаємо практично нічого. Доведеним можна вважати, що на рубежі 1380–1390-х рр. тут розташовувалося вже достатньо серйозне укріплення. Свідченням цього є внесення Черкас до загальновідомої пам'ятки цього часу «Списку руських міст, дальніх і ближніх», де вони фігурують у переліку подільських міст поруч із Звенигородом, Брацлавом, Кам'янцем, Скалою, Бакотою та ін.²² Спочатку в Черкасах перебувала прикордонна залага, очолювана воеводою («черкаський воевода» пан Бедрих згадується в документі за 1392 р.)²³. Судячи зі значної ролі «західного» фактору в ранній історії міста та основних тенденцій європейської фортифікації XIV ст., на верхівці гори спочатку розміщувалася висока дерев'яна вежа-донжон, а саме замчище навколо неї оточувала оборонна стіна-тин²⁴. Те, що основним будівельним матеріалом було дерево, сумнівів немає, адже природні виходи каменя поблизу Черкас відсутні, а перша цегляна будівля в місті з'явилася лише на поч. XIX ст.

Принаймні, точно відомо, що в кінці XV ст. «старий» литовський замок у Черкасах був дерев'яним. Про це свідчить лист великого литовського князя Александра I Ягеллончика від 1496 р., де йдеться про відправку бригади теслярів «Черкас рубить»²⁵. Ці роботи були пов'язані з відбудовою Черкаського замку після нищівної навали кримців на чолі з ханом Менглі I Гераєм, яка відбулася за кілька років до того. З XV ст. фортеця в Черкасах виконувала роль не лише прикордонного військового форпосту, але й місцем перебування місцевої адміністрації (монаршого намісника або старости). Навесні 1532 р. Черкаський замок витримав двотижневу облогу татарсько-турецьких військ хана Саадета I Герая, а його обороною тоді керував черкаський староста Остафій Дашкович. Від тих подій зберігся фінансовий документ, в якому йдеться про виділення з держаної скарбниці коштів на роботи в Черкаському замку: 30 кіп литовських грошів на двадцять городень та 20 кіп на колодязь²⁶. Тобто вже у першій половині XVI ст. фортеця еволюціонувала до округлого (за формою гори) дерев'яного укріплення – так званого «русського граду». Стіни замку склалися з городень – з'єднаних між собою дерев'яних зрубів, заповнених землею (їх було щонайменше 20). Попри відсутність бойових веж, така конструкція давала можливість вести фронтальний обстріл з фортечних стін в усіх напрямках²⁷. На випадок тривалої облоги у дворі замку викопали криницю. Розташовувалося це укріплення там само на Дзеленьгорі, з напільного боку його оперізував рів (сучасний узвіз Старособорний).

І, нарешті, з середини XVI ст. литовський замок у Черкасах значно видозмінився: збільшилися його розміри та форма, з'явилися оборонні вежі. Про це довідуємося з «Опису Черкаського замку», складеного у лютому–березні 1552 р. королівськими ревізорами. Цей документ був опублікований у 1886 р.²⁸, на початку 1990-х рр. перекладений зі староруської мови українською²⁹, у 2016 р. переклад відкоригований³⁰. Як свідчить опис, перебудова замку відбулася у 1549 р., за три

роки до ревізії. У цей час черкаським старостою був пан Ян Хрщонович, колишній намісник Гомельського замку.

Звела «новий» литовський замок бригада теслярів-«добродеревців» під керівництвом могильовського намісника Федора Матвійовича Баки. Розміщувався він на місці старого,

меншого за розмірами (на Дзеленьгорі). Розміри замку збільшилися в напільний бік за рахунок спорудження нового рову (його залишки – по узвозу Мисливському), старий же опинився посеред двору новозведеної фортеці. За описом, який зробили литовські ревізори, замок розташовувався на високій неприступній з боку Дніпра горі на відстані «трех перестрільів з лука» від річки. З напільного бо-

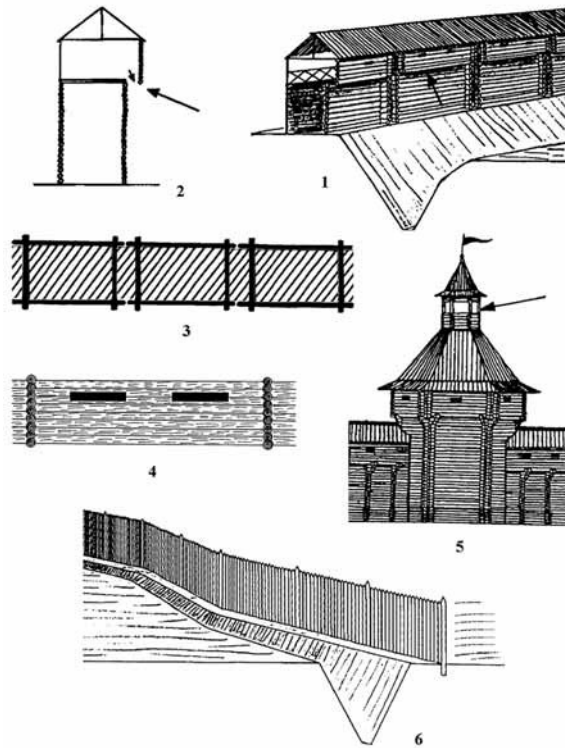

Рис. 5. Основні фортифікаційні елементи Черкаського замку литовського часу:

- 1 – фортечний рів та стіни з городень;
 2 – бойова надбудова городень («бланкування з підсябиттям»); 3 – конструкція клітей городень;
 4 – забрало з бійницями; 5 – вежа з караульнею;
 6 – укріплення міського острогу
 (за: Губайдуллин, 2003)

ку замчище обмежував рів шириною 4 сажнів (8,5 м), глибиною трохи більше 1 сажня (2 м) (рис. 5: 1). Фортеця дерев'яна (з отесаних соснових колод) із чотирма вежами. Три з них мають вигляд зрубів з подвійними стінами («совіти»), що здіймаються над стінами. Стіни замку зведено з городень – заповнених землею дерев'яних клітей (рис. 5: 3), які мають «бланкування», тобто над ними надбудовано криту дахом галерею з захисною стіною-забралом із бійницями (рис. 5: 4). Надбудова мала «підсябиття» – це частина бланкування, яка висунута вперед, з отворами знизу для можливості чинити опір нападникам «під собою»: стрільбою, скиданням каміння та колод, виливанням гарячої смоли чи окропу тощо (рис. 5: 2). Всього стіни склалися із 29 городень, їх розміри неоднакові: від 6 до 12 м. Для захисту стін від гниття та вогню, їх зовнішня сторона підсипалася шаром піску, що утримувався «плотом хворостяним», який обмазувався зовні глиною.

Згідно з описом і промірами, фортеця мала в плані форму рівностороннього трикутника зі стороною завдовжки близько 100 м; верхівка спрямована в бік Дніпра, а основа прилягає до сухого рову (частково – це теперішній узвіз Мисливський) (рис. 6: 1). У ревізії приводяться значно менші розміри замку, а саме 30x17 саж. (64x36 м), але треба зважати, що останній промір робився «від стіни, котра до Дніпра, до рову, котрий тепер у замку, а раніше був за стіною старого замку», тобто фактично це розміри старого замку. У фортеці три кутові вежі та четверта – надбрамна, розташована приблизно посеред сторони понад ровом. Через рів перекинато дерев'яний міст на палях, що сполучав замок із посадом. Форму веж не вказано, найімовірніше, надбрамна вежа була прямокутна, кутові з боку рову – квадратними, а вежа, обернута в бік Дніпра, що, крім оборонної, напевне, виконувала спостережну функцію, могла бути шестикутною (рис. 5: 5)³¹.

У замкових стінах між першою і другою, а також другою і третьою вежами в клітях городень влаштовано жилі будівлі. Перша складалася з комори, сіней та світлиці з комином, а

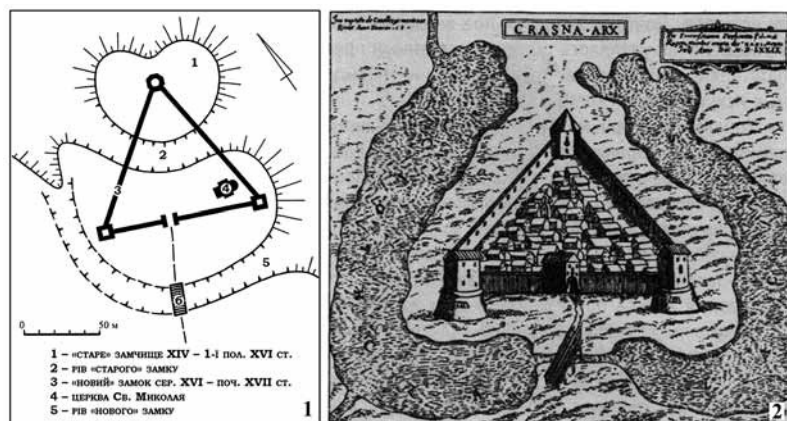

Рис. 6. Схематичний план Черкаського замку на Дзелянгорі згідно «Опису» 1552 р. (1) та подібний до нього замок Красний (Тетче) на гравюрі 1579 р. (2)

друга – з двох світлиць, розділених сіньми. По два вікна з цих будівель виходили зовні із фортеці, а по чотири – у подвір'я замку. На території самого замку розташовано такі об'єкти: дерев'яна церква святого Миколая; «чорна» хатина із сіньми поблизу воріт; «житник» (продуктова гамазея) на стовпах; порохова комора-«шпихлір», обмазана глиною; дві «пивниці» (льохі); дві копи соснових брусів. Також у замку містився колодязь з коловоротом глибиною 18 сажнів (39 м).

Перед фортецею стояли «чорна» хатина з сіньми та стайня. Міський посад, що прилягав до замку, також мав укріплення: його оточував неглибокий рів та частокіл з дубових паль (рис. 5: 6). У місто вели двоє воріт, одні з яких розташовувалися у Верхньому місті, інші – у Нижньому. Через невірний переклад або неувважність, автори деяких публікацій, присвячених вигляду Черкаського замку на основі опису 1552 р., припустилися деяких помилок, часто курйозних. Так, наприклад, можна зустріти «міст на палях, який опускався та

піднімався за допомогою ланцюгів», а на замковому подвір'ї – «пивні», замість пивниць-льохів³².

Звісно, Черкаський замок не був грандіозною фортифікаційною спорудою. За розмірами та кількістю башт він поступався не лише Київському, але й Канівському (той, для порівняння, мав шість веж). До того ж, перевіряльники відзначили кілька суттєвих недоліків новозбудованого замку: деякі городні не перекрито, стіни зовні не обмазані глиною, висоту городень занижено, досить низько розташовані вікна вбудованої в городні будівлі. Необхідно було також укріпити схили гори, що осипалася, та поглибити й розширити фортечний рів. Міст, що вів до замку через рів, видався перевіряльникам хитким та похиленим, до того ж вразливим до обстрілів супротивників з-за міських стін.

Конструкція Черкаського замку, відомого нам за описом 1552 р., цілком відповідала основним тенденціям середньовічної фортифікації: замок споруджено з дерева на природно захищеному місці, який обмежував із напільного боку штучний рів. На відміну від «руських градів», литовські замки XVI ст. все менше пристосовувалися до рельєфу місцевості, а мали регулярне планування і правильну форму (трикутника, квадрата)³³. Подібна конструкція замків дозволяла протистояти штурму з використанням артилерії: кутові башти забезпечували кругову оборону фортеці, а прямі стіни між ними – ведення фланкувального вогню вздовж муру. Черкаська фортеця виглядала майже так само, як деякі дерев'яні трикутні замки ВКЛ з території сучасної Білорусі: Красний (Тетче) та Коз'янський (рис. 6: 2)³⁴. Ця схожість не є випадковою, якщо взяти до уваги, що Черкаський замок споруджувався білоруськими теслярами. Також трикутна в плані форма характерна й для деяких кам'яних фортець – наприклад, Токівської на Тернопільщині та Зіньківської на Хмельниччині³⁵.

(продовження в наступному номері)

1. Мариновський Ю. Черкаська минущина–2001. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – С. 179, 184.
2. Черкасам 700 лет. Подборка документов и материалов в помощь пропагандистскому активу / Сост. Н. И. Береза и др. – Черкасы, 1986. – С. 5.
3. Рець С. Дніпрова гора // Черкаси. – 5 серпня 1994 р.; Рець С. К. Звіт про археологічні розвідки і спостереження в районі м. Черкаси 1996 р. – Науковий архів Інституту археології НАН України. – № 1996/71. – С. 9–10, рис. 2.
4. Куштан Д., Ластовський В. Археологія та рання історія Черкас. – Київ, Черкаси: Інститут археології НАН України, 2016. – С. 187, 190.
5. Напр.: Российский государственный исторический архив. – Ф. 1293. Оп. 166. Киевская губ. Д. 46.
6. Куштан Д., Ластовський В. Археологія та рання історія Черкас... – Рис. 139, 140, 145, 155; Куштан Д. П. Історія черкаських замків (XIV–XVIII ст.) // Україна – на шляху до Незалежності: Зб. матер. наук.-практ. конференц. (м. Корсунь-Шевченківський, 6 грудня 2017 р.). – Корсунь-Шевченківський: ФОП Майдаченко І. В., 2018. – С. 20–28, рис. 1.
7. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. – Ч. I. – Санкт-Петербург, 1852. – С. 463.
8. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – Киев, 1864. – С. 613.
9. Державний архів Черкаської області. – Ф. Р-131, оп. 1, спр. 30, арк. 10–12; Ластовський В. В. Документ 1926 р. про охорону місця знаходження Черкаського замку // Праці Центру пам'яткознавства. – 2009. – Вип. 15. – С. 141–143.
10. Нерода В., Нестеренко В. Ще раз до питання про замок Д. Вишневецького у Черкасах // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 17. – Київ: Часи козацькі, 2008. – С. 12; Куштан Д., Ластовський В. Археологія та рання історія Черкас... – С. 81.
11. Лебедева А. Г. Первая министерская. – Ленинград: Изд-во писателей в Ленинграде, 1934. – С. 56.
12. Пономаренко М. Ф. Експедиція «Черкаси-1981». Звіт. – Науковий архів Інституту археології НАН України. – № 1981/151. – С. 4–5.
13. Архив Юго-Западной России (далі – АЮЗР). – Ч. VII. – Т. I: Акты о заселении Юго-Западной России (1386–1700 гг.) / Под ред. В. Б. Антоновича. – Киев, 1886. – С. 92.
14. Куштан Д., Ластовський В. Археологія та рання історія Черкас... – Рис. 140б.
15. Пономаренко М. Ф. Експедиція «Черкаси-1981». Звіт... – С. 8; Приходнюк О. М., Пономаренко Л. М., Рець С. К. Археологічні пам'ятки в Черкасах // Археологія. – 1974. – Вип. 14. – С. 92.
16. Куштан Д., Ластовський В. Археологія та рання історія Черкас... – Рис. 113.
17. Куштан Д., Ластовський В. Археологія та рання історія Черкас... – Рис. 107, 111–113, 116–118; Куштан Д. Археологічні розкопки в середмісті Черкас // Археологічні дослідження в Україні 2020 р. – Київ: Інститут археології НАН України, 2022. – С. 326–330; Куштан Д. П. Результати розкопок у середмісті Черкас // Археологічні дослідження в Україні 2021. – Київ: Інститут археології НАН України, 2022. – С. 169–171.
18. АЮЗР. – Ч. VII. – Т. I... – С. 78.

19. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии... – С. 613.
20. Боплан де Г. Л. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / Пер. з франц. Я. І. Кравця, З. П. Борсюк. – Київ: Наук. думка; Кембрідж (Мас.): Укр. наук. ін-т., 1990. – С. 36–37.
21. Мемуари до історії Південної Русі / Ред. В. Антонович, пер. з рос. І. С. Голуб. – Вип. II (перша пол. XVII ст.). – Дніпропетровськ: Січ, 2006. – С. 210.
22. Тихомиров М. Н. Список русских городов дальних и ближних // Исторические записки. – Т. 40. – Москва, 1952. – С. 224, 230.
23. Новая грамота князя Федора Кориатовича 1392 г. // Беларуская даўніна. – 2014. – Вып. 1. – С. 150.
24. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. – Материалы и исследования по археологии СССР. – № 140. – Ленинград: Наука, 1967. – С. 217, рис. 166: 3.
25. Lietuvos Metrika. – Kn. 6 (1494–1506) / Parengė A. Baliulis. – Vilnius: TARA, 2007. – P. 345.
26. Ластовський В. Облога Черкаського замку 1532 р. (із історії міжнародних відносин у Східній Європі в 30-х роках XVI ст.) // Наукові записки. – Т. 3. – К., 1999. – С. 90.
27. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв... – С. 216, рис. 166:1.
28. АЮЗР. – Ч. VII. – Т. I... – С. 77–79.
29. Непийвода Ф. А. Опис Черкаського замку 1552 року // Краєзнавець Черкащини. – Вип. 2. – Черкаси, 1991. – С. 24–31; Непийвода Ф. А. Опис Черкаського замку 1552 року (Закінчення) // Краєзнавець Черкащини. – Вип. 3. – Черкаси, 1992. – С. 23–32.
30. Куштан Д., Ластовський В. Археологія та рання історія Черкас... – Додаток А.
31. Куштан Д. П. «Новий» литовський замок у Черкасах // Залізничкові читання: Матер. VIII-ї наук. краєзнавч. конференц. – Вип. VII. – Черкаси, 2016. – С. 184–185, рис. 2.
32. Наш рідний край: Хрестоматія з історії Черкащини / Упор.: А. І. Кузьмінський, Г. В. Суховеришко, В. Я. Чудновський. – Ч. 1. – Київ: Молодь, 1993. – С. 62–64.
33. Guerquin V. Zamki na planie trójkąta z XVI w. // Biuletyn historii sztuki i kultury. – 1938. – R. VI. – № 4. – S. 303–310.
34. Guerquin V. Zamki na planie trójkąta z XVI w... – S. 303–304, рис. 188, 189; Города, местечки и замки Великого княжества Литовского: Энциклопедия / Гл. ред. В. П. Саламаха. – Минск: Беларус. Энцикл. ім. П. Броўкі, 2009. – С. 48, 176, рис. Сіцінський Є. Оборонні замки Західнього Поділля XIV–XVII ст. (історично-археологічні нариси) // Записки историко-філологічного відділу ВУАН. – 1928. – Кн. XVII. – С. 118–119, рис. 32.